

Až do nejvzdálenějších koutů světa

PUTOVÁNÍ ČESKÝCH JEZUITŮ

Jezuitský řád (Tovaryšstvo Ježíšovo) byl založen roku 1534, tedy tři desítky let po triumfálním návratu Kryštofa Kolumba od amerických břehů (1493) a Vasco da Gamy z první úspěšné plavby do Indie (1498). V českém historickém povědomí je obraz jezuity často redukován na fanatického bojovníka s tajnými nekatolíky. I když boj s protestantismem patřil k důležitým úkolům řádu od jeho počátků, nebyl rozhodně jeho jedinou činností.

text **MARKÉTA KRÍŽOVÁ**

KRÁTCE POTÉ, co jezuité získali oficiální papežské schválení, zahájili také své misie v zámoří. Do misijní služby se během následujících dvou století zapojily desítky Čechů, Moravanů a Slezanů. Díky dopisům, které zasílali do svých domovských kolejí, se povědomí o mimoevropských prostorech rozšířilo i v českých zemích. Ze zpráv misionářů získali jejich současníci představu o zvycích domorodých obyvatel obou Amerik nebo třeba o tom, jak probíhala audience u dvora čínského císaře. Dověděli se, jak vypadají palmy, kaktusy, žraloci, delfíni, jaguáři; jak chutná banán, avokádo, kokosový ořech nebo krokodýlí vejce; jaké podnebí panuje v tropických vysokohorských oblastech a jaké na břehu Tichého oceánu. Některé listy obsahují trefné rozborry dobového politického dění, jiné barvitě vylicení mořských bouří nebo úvahy misionářů nad údělem, který si zvolili.

VE ZNAMENÍ KŘÍŽE Hned na začátku je třeba zdůraznit, že zvědavost a radost z poznávání neznámého rozhodně nebyly nebo přinejmenším neměly být hlavní motivací jezuitských výprav. Cestovali za moře jako aktivní účastníci španělské

a portugalské koloniální expanze s úkolem šířit na dobytých územích Kristovo poselství. To mělo právě pro misionáře z českých zemí zvláštní význam. Jejich vlast měla v katolické Evropě již od doby husitských válek pověst semenišť herezí, obývaného „barbary“ blízkými spíše zvířatům než lidským bytostem. Španělský jezuita Roderigo Arriaga, jenž od roku 1625 vyučoval v Praze teologii, se o obyvatelích města vyjadřoval víceméně stejnými slovy, jaká se objevují v jezuitských dopisech o domorodém obyvatelstvu Afriky a Asie. [1]¹ Když se pak sami příslušníci české provincie Tovaryšstva Ježíšova (ať už byla jejich původním jazykem čeština, nebo němčina) stali protagonisty dalšího posilování katolického světa, bylo to pro ně významným zadostiučiněním (**obr. 4**).

Dostat se do zámoří ale nebylo snadné. Cestě předcházeli několikastupňový výběr. Nadřazení adeptů hodnotili jejich zbožnost, jazykové schopnosti i tělesnou zdatnost. Ti, jimž se nakonec dostalo svolení, se na cestu vydávali obvykle uprostřed zimy, aby se stihli dostat do španělských a portugalských

1. **JEDNA** z tištěných verzí mapy Amazonky od Samuela Fritze, 1717.

Snímek Vlně dílo CCO

přístavů dříve, než z nich vyrazily každoroční obchodní flotily. Sbalili si „drobnosti“, o nichž předpokládali, že je budou v novém světě potřebovat. O obsahu jezuitských zavazadel si můžeme udělat představu na základě jednoho z dopisů Augustina Strobacha, působícího později na Filipínách (**obr. 5**), jehož v Seville okradli. Strobach v listu do své domovské koleje v Jihlavě pečlivě vypsál ztracený majetek: léky, obrázky na papíru a pergamenu, křížky, medailonky, růžence, peníze od mecenášů Tovaryšstva a několik knih „lepšího čtení“ – co těmito slovy mínil, není zcela jasné. Ale zůstalo mu jen několik svazků duchovní literatury,

Prof. MARKÉTA KRÍŽOVÁ, Ph.D., (*1974) vystudovala etnologii a historii na Filozofické fakultě UK, působí ve Středisku iberoamerických studií FF UK.

Snímek Vlně dílo CCO

2. **TITULNÍ STRANA** díla jezuita Jana Steinhöffera *Florilegio medicinal* z r. 1712. U autora jména je poznámka o jeho původu ve Slezsku v českém království.

mezi nimi dopisy sv. Františka Xaverského, misionáře v Indii, jenž byl vzorem a idolem všech svých následovníků. [2] Všichni nováčci z české provincie se shromáždili v Praze, odtud putovali na jih, překročili Alpy a obvykle v Janově se nalodili na plachetnice, které je dovezly do Sevilly, Cádizu nebo Lisabonu. Pokud je nepříznivé počasí nebo jiné okolnosti (mnoho z nich zažilo již na tomto prvním setkání s mořem ztroskotání) zdržely natolik, že zmeškali výroční *flotu* směřující k americkým břehům, museli strávit celý rok v některé z kolejí ve Španělsku nebo Portugalsku. Tento čas využívali k učení se španělštiny nebo portugalštiny, případně i některého z domorodých jazyků v místě, které se mělo stát jejich působištěm. Pak následovala dlouhá plavba přes Atlantik se zastávkou na Kubě nebo Jamajce a vyloděním ve Veracruz nebo Cartagena, a odtud další měsíce putování pěšky, koňmo nebo na říčních člunech, případně přeseďnuti na další obchodní loď mířící do filipínské Manily. Popřípadě plavba opačným směrem, z Lisabonu kolem mysu Dobré naděje a dál do Indie, Číny nebo Japonska. Celkově mohla přeprava do misí zabrat i tři

roky. Stejně dlouho potom putovala korespondence mezi starou a novou vlastí.

OSAMĚLOST NA MISIJNÍCH VÝSPÁCH Není tedy divu, že se misionáři i při svém nadšení a horlivosti někdy cítili beznadějně sami. Jejich izolaci posilovala i jazyková bariéra. Všichni jezuité samozřejmě prošli v mládí důkladnou jazykovou průpravou. Plynně hovořili a četli latinsky, ovládali řečtinu, někdy i hebrejštinu a obvykle také několik evropských jazyků. V zámoří se ale setkávali s jazyky, které se evropské gramatice a vnímání světa naprosto vymykaly. Karel Slaviček si v listu z čínského Kantonu stěžoval spolubratrovi v Brně na „čínský jazyk (spíš bych měl říct babylónský). [...] Pomyslete, Důstojnosti, co to znamená osvojit si dvanáct a více tisíc slovíček s jejich znaky a různými tóny, měnicími jejich smysl!“ [3] A to byl Slaviček v lepší situaci než jeho spolubratři například v Mexiku, kteří většinou ani neměli k dispozici učebnice a slovníky, pokud si je sami nesepsali. Někteří z misionářů se ukázali být vynikajícími lingvisty a do domorodých jazyků dokonce překládali katechismy,

modlitby a části Bible. Jen na první pohled paradoxní, ale pro velmi racionální přístup jezuitů naopak příznačná je skutečnost, že se při svých jazykových výzkumech inspirovali i Komenského *Bránou jazyků*. Její výtisky najdeme v inventářích jezuitských kolejí v Ciudad de México a v Limě a odkazy na ni v jezuitských pojednáních. [4]

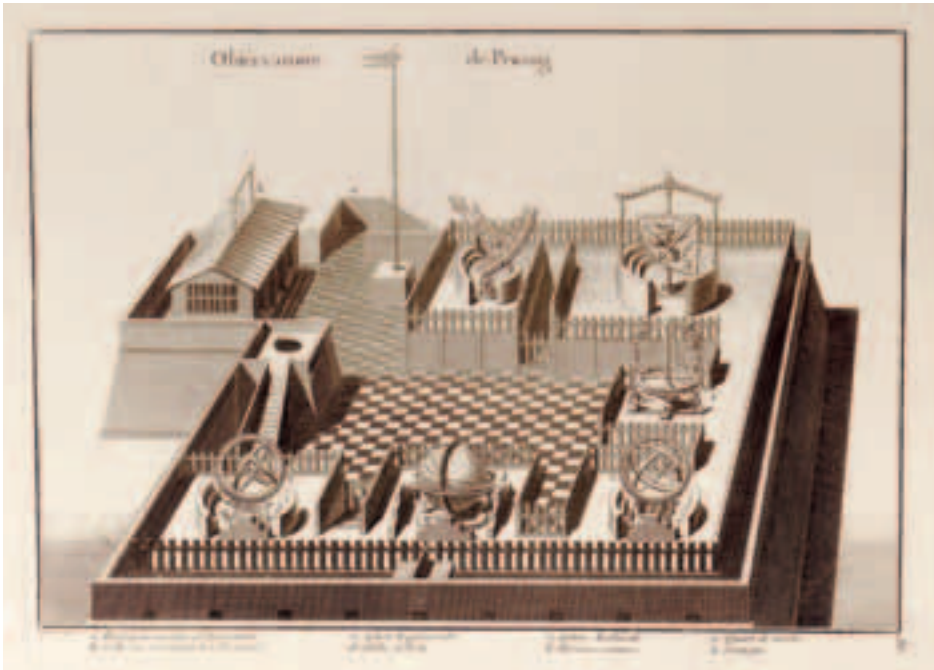
Osamělost soužila především ty z jezuitů, kteří sloužili na americkém území a na tichomořských ostrovech. Zde byly jednotlivé osady od sebe vzdálené dny, někdy i týdny cesty a v některých ročních obdobích zcela odříznuté od okolí. Život v nich byl skutečně primitivní, a i pokud se mohli s domorodci dorozumět, nezískávali z takových rozhovorů mnoho intelektuálních podnětů. Ale také misionáři působící v Číně a v Japonsku byli někdy zaskočení jinakostí kultury, která je obklopovala. To byl možná jeden z důvodů jejich tak početné korespondence. I když na odpověď museli čekat velmi dlouho, na listy papíru mohli ventilovat své zážitky, pochybnosti i úspěchy – pokud ovšem nějaký papír měli. Na nedostatek psacích potřeb si soustavně stěžovali misionáři v Mexiku, Peru i na Filipínách. Jiří Josef Kamel, působící ve filipínské Manile, situaci řešil nákupy od čínských, případně holandských překupníků, i když měl takové transakce vlastně nadřizenými zakázány. [5]

Mnoho z misionářů se také věnovalo vědeckým pozorováním. Jakkoli se to opět může zdát v rozporu s tradičním obrazem jezuitů jako bigotního omezence, patřily v této době jezuitské vzdělávací instituce ke skutečně elitním – a díky přílivu informací ze zámorí se zásobárna poznání dále obohacovala. Právě zkoumání přírody, zaznamenávání nových poznatků a ocenění, kterého se jim za jejich objevy dostávalo, pomáhaly jezuitům v zámorí vyrovnat se s každodenními monotónními povinnostmi a překonat pocity osamělosti.

ČESKÉ STOPY

První jezuita z Čech, jenž se vydal mimo Evropu, byl Václav Pantaleon Kirwitzer, rodák z Kadaně. Pocházel z protestantského rodu a v mládí konvertoval ke katolictví. Byl vynikajícím matematikem a astronomem, jenž se v roce 1611 jako jeden ze zástupců Tovaryšstva Ježíšova zúčastnil debaty s Galileem Galilei o heliocentrickém a geocentrickém vesmírném systému. Krátce nato byl vyslán do Asie. V roce 1618 měl unikátní příležitost pozorovat z indického území během jednoho roku hned trojici komet – Galileem navrženým dalekohledem. To, že si jezuité tyto dalekohledy pořídili a vezli je s sebou, spolu s měřicími přístroji a množstvím knih, ukazuje, že již před odjezdem počítali s tím, že svého pobytu v Indii využijí k vědeckým pozorováním.

Kirwitzer také o svém zkoumání „vlasatic“ sepsal detailní pojednání. To bylo

Snímek Volné dílny CCO

3. JEZUITSKÁ astronomická observatoř v Pekingu, vyobrazení z knihy Jeana Baptista Bourguignona d'Anvilla, Atlas général de la Chine, de la Tartarie chinoise, et du Tibet, 1737.

samozřejmě u jezuitů běžné. Pozoruhodné ale je, že také Džahángíra (1569–1627), vládce Mughalské říše, tedy nejvýznamnějšího impéria na území dnešní Indie, komety zaujaly. I on o nich pořídil záznamy. Indičtí astronomové v této době neměli k dispozici dalekohledy, zato ale velmi přesné vodní hodiny (klepsydry) a astroláby. Setkání s asijskou astronomií a matematikou bylo naprosto zásadní inspirací pro rozvoj evropských věd (**obr. 3**). Právě jezuité, díky svým jazykovým znalostem, patřili k důležitým zprostředkovatelům. [6]

Již byla zmíněna Manila, významná jezuitská základna na ostrově Luzon v souostroví Filipíny. Zde působil Pavel Klein, původem z Chebu. I jeho zajímala astronomie, studoval místní jazyk tagalštinu, především se ale zabýval botanikou. V Manile vyšel jeho spis věnovaný léčivým rostlinám a prostředkům, který se velmi výrazně opíral o domorodou medicínu. Přestože se jezuité velmi negativně stavěli vůči léčebným rituálům, využití místních bylin k léčení, regeneraci i v kuchyni naopak podporovali. Velice podobné bylo úsilí rodáka z Jihlavy Jana Steinhöffera, který pracoval v misiích

K dalšímu čtení...

Pavel Zavadil: Čeští jezuité objevují Nový svět: Dopisy a zprávy o plavbách, cestách a živobytí z Ameriky, Filipín a Marián (1657–1741), Praha 2015.
Markéta Křížová: Ideální město v divočině: Misijní projekt Tovaryšstva Ježíšova a obnovené jednoty bratrské v koloniální Americe, Praha 2007.
Karel Slaviček: Listy z Číny do vlasti a jiná korespondence s evropskými hvězdáři (1716–1735), ed. Josef Kolmaš, Praha 1995.

 www.vesmir.cz podrobná literatura na

v severním Mexiku. Jeho spis *Florilegio medicinal* (**obr. 2**) se dočkal ještě během 18. století několika vydání v různých zemích. [7]

Ovšem nejpilnějším jezuitským botanikem byl již zmíněný Jiří Kamel. Tak jako Steinhöffer byl „laickým bratrem“. Úkolem těch členů jezuitského řádu, kteří nezískali univerzitní vzdělání, bylo zajišťovat materiální chod rezidencí a misijních stanic. Kamel byl pověřen správou lékárny v koleji v Manile. Zjevně se skutečně své práci horlivě věnoval, vedle lékárny zřídil i malou nemocnici, v tu dobu jedinou na celých Filipínách, která sloužila jak španělským kolonistům, tak domorodcům. Zároveň ale stejně horlivě studoval místní flóru. Během šestnácti let, které v Manile strávil, vytvořil obsáhlé herbáře a tisíce kolorovaných kreseb místních rostlin (**obr. 6**). Mnohé z rostlin popsal jako vůbec první Evropan, pojmenovával je a pokusil se vytvořit vlastní botanickou systematiku. Dodnes je oceňováno pojednání o rostlině, kterou nazval po zakladateli jezuitské řádu *Strychnos ignatia* (španělsky haba de San Ignacio, tedy Ignácova fazole, česky kulčiba hořká). Prezentoval ji jako téměř univerzální lék, i když také varoval před jejími toxickými účinky. Zajímavé je, že se tato informace vzápětí objevila i ve Steinhöfferově *Florilegiu*. To je jen další důkaz intenzivního kolování informací v rámci celého jezuitského misijního systému. [8]

Kamel udržoval také korespondenci s prominentními vědci své doby. Jedním z nich byl Willem ten Rhijne, holandský botanik působící v Batávii (holandské základně na místě dnešní Jakarty), dalšími James Petiver a John Ray, členové londýnské Královské společnosti. Vyměňoval si s nimi své vědecké „úlovky“ – velká část dochovaných

5. Sv. FRANTIŠEK XAVERSKÝ křtí v Asii, další z ilustrací univerzitních tezí.

6. BOTANICKÉ ILUSTRACE Jiřího Kamela z Filipín, dnes uložené v Natural History Museum v Londýně.

4. ÚKOLY Tovaryšstva Ježíšova ve všech dílech světa, rytina Bartholoma Kiliana, která ilustrovala doktorskou tezi, kterou na Karlo-Ferdinandově univerzitě obhajoval Franz Vogt v roce 1703, Národní knihovna, fond Sbírka ilustrovaných tezí.

Kamelových herbářů je dnes uložena v Přírodovědném muzeu v Londýně – a také konzultoval své poznatky. Dokonce zaslal několik příspěvků k publikování do *Philosophical Transactions of the Royal Society*. Je velmi pravděpodobé, že právě při svém pobytu v Londýně v roce 1736 se s Kamelovými výzkumy seznámil Carl Linné. (Později Linné po Kamelovi pojmenoval kamélii japonskou (*Camellia japonica*). Touha po poznání tedy všechny zúčastněné vedla k překračování konfesionální linie, tak pevně narýsovaných náboženskými válkami v Evropě i mimo ni. [9]

A konečně je třeba zmínit další významné pole působnosti jezuitských misionářů, totiž kartografii. Samotná příprava pro založení misie vyžadovala detailní prozkoumání terénu, zhodnocení jeho ekonomického potenciálu, přístupových cest, zdrojů vody a podobně. Jezuité dokázali vytvořit také vysoce profesionální mapy, přičemž využívali svých znalostí matematiky a geometrie, jimž se na řádových školách věnovala velká pozornost. Samuel Fritz, rodák z Trutnova a neúnavný (byť ne vždy dobrovolný) cestovatel, prozkoumal řeku Amazonku podél celého jejího toku a stanovil na tehdejší dobu velmi přesně její prameny. Při cestě si všímal všeho kolem sebe – třeba toho, jak domorodci z etnika Omagua využívají přírodní kaučuk.

Fritzova mapa (**obr. 1**) vyšla tiskem v Quitu v roce 1707 a stala se výchozím materiálem pro mapy pozdější, včetně té, kterou zhotovil francouzský badatel Charles Maria de La Condamaine (1743). Samozřejmě nebyla zcela přesná, a to nejen proto, že trutnovský jezuita při své výpravě postrádal jakékoli složitější pomůcky. Mnohem zásadnější vliv měla skutečnost, že prozkoumávání této části Jižní Ameriky bylo činností vysoce politickou. Na území, jehož kontury nebyly zcela přesně známy, vznášely územní nároky jak král španělský, tak portugalský. Fritz také za své snahy zaplatil několika lety v portugalském žaláři. Jeho mapa cíleně opomíjí portugalské osady a prezentuje cestu z tichomořského pobřeží přes Andy do údolí Amazonky jako mnohem snazší, než ve skutečnosti byla – aby podpořil snahy španělské koruny o rychlé osídlení oblasti, a tím stvrzení mocenských nároků na ni. [10]

Fritz nebyl jediným českým jezuitou, který přispěl k poznání geografie amerického kontinentu. Adam Gilg z Rýmařova na přelomu 17. a 18. století podnikal průzkumné výpravy na severu dnešního Mexika. Jedna z kopií jeho mapy (**obr. 7**) je uložena v Moravském zemském archivu v Brně. Gilg byl všestrannou osobností, neboť během svého pobytu v misiích sepsal i několik teologických spisů. Václav Linck z Nejdku patřil zase k uznávaným průkopníkům geografického poznání kalifornského poloostrova. Navzdory přetrvávajícím názorům, že Kalifornie je ostrovem,

© Národní knihovna (vlevo); © The Trustees of the Natural History Museum, London (vpravo)

**7. RUKOPISNÁ
MAPA Sonory
(severního
Mexika), kterou
vytvořil v roce
1692 jezuita Adam
Gilg, je uložena
v Moravském
zemském archivu,
fond Archivu
Františkova Muzea
G11_kniha_93_
fol_181v-182r.**

prokázal během několika výzkumných cest, že je spojena s americkou pevninou. [11]

VZPOMÍNKY NA NOVÉ SVĚTY
V době, kdy Linck podnikal své výpravy v Kalifornii, se ale příběh jezuitských misí ve světě blížil ke svému závěru. Řád se stal příliš bohatým a osvětlenší evropští vládci se s ním střetávali o moc a vliv. Již roku 1759 muselo Tovaryšstvo Ježíšovo opustit veškerá portugalská území včetně svých misí v Indii a Číně. Vyhoštění a věznění v Portugalsku se dočkal Karel Příkryl, jenž se ve městě Goa věnoval studiu domorodých jazyků, konkanštiny, tamilštiny a sanskrtu. V portugalském žaláři sepsal lingvistická pojednání, dnes dochovaná jen ve fragmentech, která ale zmiňují František Martin Pelcl a Josef Dobrovský – údajně tyto dokumenty vyvolaly velký zájem českých obrozenců o studium indické kultury. [12]

V dubnu 1767 byl zveřejněn dekret o vypovězení jezuitského řádu ze Španělska a všech jeho kolonií. Do Čech se vrátil Václav Linck a také další misionář z Kalifornie, Ignác Tirsch původem z Chomutova. Ten někdy kolem roku 1770 vypracoval obsáhlý soubor kolorovaných kreseb (**obr. 8**), které zachycují realitu misí v Kalifornii, faunu a flóru, stejně jako život domorodého obyvatelstva i španělských kolonistů. Dnes je *Codex pictoricus mexicanus* uložen v Národní knihovně v Praze. Je to pramen skutečně unikátní. Zatímco poznámek, dopisů, tiskem vydaných pojednání z per jezuitských misionářů máme k dispozici relativně dost, jen výjimečně dokázali to, co je obklopovalo, zachytit kresbou.

Vypovězeným jezuitům při nalodování v amerických přístavech zabavili všechny

písemnosti a knihy včetně breviářů. Je tedy velmi pravděpodobné, že Tirsch kreslil z hlavy, bez opory v náčrtcích nebo poznámkách. Jeho paměť musela být obdivuhodná. Vyobrazení osob jsou vypracována do posledního detailu, včetně ozdob nebo výšivek na šatech. U řady zvířat a rostlin uvedl i jejich domorodé názvy. Jen v některých momentech jeho pohled na realitu překryla kulturní mřížka, díky níž viděl to, co vidět chtěl. Mořskému savci kapustňákovi proto přikreslil výrazná ženská ňadra, v souladu s dobovými představami o „mořských pannách“. Celkově je zřejmé, že časový odstup zahladil vzpomínky na obtíže a nepohodlí života v misiích. Při zpětném pohledu se

Kalifornie v Tirschově podání stala kvetoucí zahradou obývanou šťastnými, bezstarostnými domorodci, radostně přijímajícími křesťanskou víru a evropský životní styl. [13]

Tirschovy kresby zůstaly naštěstí ve studijní knihovně bývalé jezuitské koleje Klementinum i po definitivním zrušení řádu v roce 1773. Naopak doslova rozchvácelo bylo malé muzeum v téže koleji, uchováující přírodovědné a etnografické kuriozity, které misionáři posílali ze svých působišť. Jen několik kusů později našlo cestu do muzejních sbírek, kde zůstávají připomenutím nejen touhy českých jezuitů překročit hranice známého světa, ale i jejich trvalého spojení s vlastí. ●

8. IGNÁC TIRSCH, ilustrace z *Codex pictoricus mexicanus*, f. 22. Podle Tirsche je na tomto vyobrazení „churca, druh bažanta“, dále kalifornský holub hřivnáč, bílý a červený copal neboli kadidlový strom a jedovatá stonožka zvaná „psí noha“. (Další obrázky z Tirschova kodexu viz také Vesmír 102, 400, 2023/7.)